

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXIV:2022, nr 4
ISSN 0006-3967
e-ISSN 2719-4612
doi: 10.36744/bhs.1398

AGATA LIPCZIK

Institut Sztuki, Polska Akademia Nauk
<https://orcid.org/0000-0002-7433-456X>

Ewa Letkiewicz, Konteksty polskiej biżuterii patriotycznej. Konfederacja barska i powstania narodowe w XIX wieku. Historia kulturowa

*Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2021, ss. 266, il. 149,
ISBN: 9788322795231*

W książce pt. *Konteksty polskiej biżuterii patriotycznej* Ewa Letkiewicz, historyczka sztuki związana zawodowo z Uniwersytetem Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie, prezentuje kontynuację swoich badań dotyczących biżuterii dawnej. Ich dotychczasowe wyniki przedstawiła w monografiach *Klejnoty w Polsce. Czasy ostatnich Jagiellonów i Wazów* (2006) oraz *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce* (2011), stanowiących podstawowe pozycje w polskiej historiografii dotyczącej jubilerstwa, a także w licznych artykułach. Prace Ewy Letkiewicz, którą, jak sama mówi o sobie, interesuje „życie społeczne” biżuterii, wyróżnia szerokie, interdyscyplinarne podejście do podejmowanych zagadnień¹. Nie inaczej jest w przypadku jej najnowszej książki.

Autorka podjęła się zadania uporządkowania i uzupełnienia aktualnego stanu wiedzy na temat grupy przedmiotów powstałych na ziemiach polskich w XVIII i XIX w., którą określa się mianem „polskiej biżuterii patriotycznej”. Skrupulatnie dokumentując dotychczasowy stan badań, Ewa Letkiewicz zwróciła uwagę na rolę ustaleń Wandy Bigoszewskiej, która w latach 80. XX w. termin ten wprowadziła i spopularyzowała. Książka Bigoszewskiej *Polska biżuteria patriotyczna* (2003), jako pierwsze szersze opracowanie tematu, stanowiła dotąd podstawowy punkt

odniesienia dla historyków jubilerstwa, muzealników i kolekcjonerów. Podejmując próbę zdefiniowania

¹Ewa Letkiewicz jest inicjatorką cyklu konferencji naukowych poświęconych kontekstom biżuterii. Zob. *Ciało, strój, biżuteria w kontekście przemian kulturowych, społecznych i politycznych XIX wieku. Materiały konferencji zorganizowanej przez Zakład Historii Sztuki Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w dniach 20–21 października 2014*, t. 1, red.

Ewa LETKIEWICZ (Lublin: UMCS, 2015); *Ciało, strój, biżuteria w kontekście przemian kulturowych, społecznych i politycznych pierwszej połowy XX wieku*, t. 2, red. EAD. (Lublin: UMCS, 2017); *Ciało, strój, biżuteria w kontekście przemian kulturowych, społecznych i politycznych drugiej połowy XX wieku*, t. 3, red. EAD. (Lublin: UMCS, 2019).

1. François Xavier Fabre, Portret Stanisława Małachowskiego z pierścieniem „Fidis manibus”, 1794, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. MNK

2. Pismo „Kraj i Emigracja” i broszury z okresu powstania styczniowego wzorowane na winiętce czasopisma, zbiory Marcina Zdrojewskiego

zjawiska, badaczka określiła cechy wspólne polskiej biżuterii patriotycznej i zaprezentowała wyselekcjonowane obiekty reprezentatywne dla wyróżnionych przez siebie kategorii². Z całą pewnością praca Bigoszewskiej ma niepodważalne znaczenie dla badań nad jubilerstwem w Polsce, które w ostatnich dwóch dekadach prowadzone są dość intensywnie³. Jednym z problemów, które wciąż domagają się dyskusji, są kryteria inkorporacji przedmiotów do grupy określanej zbiorczo mianem „biżuterii patriotycznej”. Różnorodność typów ozdób klasyfikowanych do tej kategorii, które funkcjonowały niezależnie od wzorów będących wyrazem najmłodniejszych tendencji w jubilerstwie, często utrudnia ich interpretację. Zdarzało się, że przedmioty powstałe w innej prze-

strzeni kulturowej, trafiając na grunt polski ulegały dekontekstualizacji, a następnie były adaptowane i wykorzystywane np. w narracjach narodowo-wyzwoleńczych. Jako przykład takiego mechanizmu można wskazać biżuterię żałobną zdobioną czarną emalią, powszechnie występującą w XIX w. na kontynencie, czy np. angielskie ozdoby z gagatu popularyzowane przez królową Wiktorię, które traktowane są często jako tożsame z „polską biżuterią patriotyczną”⁴. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że po przywiezieniu z zagranicy rzeczywiście pełniły nowo przypisaną im funkcję, ale nie możemy wykluczyć, że została im ona nadana współcześnie, w oparciu jedynie o cechy wizualne. W przypadku wyrobów biżuterijnych, na których recepcję może wpływać szereg

² Wanda BIGOSZEWSKA, *Polska biżuteria patriotyczna* (Warszawa: Wydawnictwo Comandor, 2003).

³ W tym miejscu należy zwrócić uwagę na inicjatywę Katarzyny Kluczajd, reprezentującej Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Dzięki jej staraniom organizowane są cykliczne konferencje naukowe poświęcone wyłącznie tematyce biżuterii w Polsce, które istotnie przyczyniły się do integracji krajowego środowiska naukowego zajmującego się badaniami nad biżuterią. Zob. Katarzyna KLUCZWAJD, *Klejnoty i biżuteria w Polsce, kon-*

ferencje i publikacje po co i dla kogo?, https://bizuteriaartystyczna.wpolsce.legnica.eu/images/teksty/Kluczajd_Katarzyna1.pdf [dostęp 23 IX 2022].

⁴ Zob. np. BIGOSZEWSKA, *Polska biżuteria patriotyczna*, s. 102 (obiekt nr 23); *Aukcja 114: Malarstwo, grafika, fotografia, rzemiosło artystyczne, Dom Aukcyjny DESA, 24 III 2012* (Kraków: Dom Aukcyjny DESA, 2012), poz. 85–88, https://desa.art.pl/katalogi/katalog_desa_aukcja_114.pdf [dostęp 30 VIII 2022].

3. Kolczyki, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. MNK

czynników, takich jak wartość emocjonalna, historyczna czy monetarna, określenie ich pierwotnej funkcji ma w badaniach zasadnicze znaczenie.

Problem denotacji pojęcia Ewa Letkiewicz sygnalizowała w monografii poświęconej biżuterii w XVIII-wiecznej Polsce⁵, by następnie rozwinąć swoje rozważania w artykule *Polska biżuteria patriotyczna: terminologia, definicje, znaczenia i konteksty*⁶. W najnowszej książce Autorka dokonała pogłębionej analizy zjawiska. Rozpoczęła od przedstawienia genezy terminu „polska biżuteria patriotyczna”, który zastąpił pojęcia „narodowa pamiątka” czy „przedmiot pamiątkowy”, używane w przeszłości w odniesieniu do określonej grupy ozdób. Prezentując okoliczności, w jakich w latach 80. XX w. wykrystalizował się, a następnie ukonstytuował nowy termin, Letkiewicz zwróciła uwagę na kluczową rolę, jaką w procesie tym odegrały zmiany w pojmowaniu i stosowaniu pojęcia patriotyzmu w PRL. Próbnym odnalezienia definicji zjawiska poświęcony jest kolejny rozdział monografii. Słusznie podkre-

ślono w nim istotę badań prowadzonych przez Małgorzatę Szuman-Gorczycę, która jako jedna z pierwszych zajęła się tym zagadnieniem nie z perspektywy formalnej czy chronologicznej, ale problemowej⁷. Analizując definicje proponowane przez swoich poprzedników, Ewa Letkiewicz wskazała, że żadna z nich nie obejmuje całości zagadnienia. W jej ocenie dotychczasowe próby określenia wspólnych cech „polskiej biżuterii patriotycznej” ujawniły zamiar objęcia jednym pojęciem przedmiotów zbyt różnorodnych – osadzonych w rozmaitych kontekstach, powstałych w wyniku różnych motywacji na przestrzeni 250 lat. Te rozpoznania skłoniły Autorkę do wniosku, że zdefiniowanie tego zjawiska (pod względem genetycznym, formalnym czy funkcjonalnym) jest niemożliwe. Jednocześnie odnosząc się do teorii „rodziny” zawartej w *Dziejach sześciu pojęć* Władysława Tatarkiewicza, badaczka zauważyła, że „brak definicji zjawiska, jakim jest *biżuteria patriotyczna*, nie może powstrzymać dyskusji na jej temat, wyrażania opinii, tworzenia jej teorii”⁸.

⁵ Ewa LETKIEWICZ, *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce* (Lublin: UMCS, 2011), s. 194–196.

⁶ Ewa LETKIEWICZ, „Polska biżuteria patriotyczna: terminologia, definicje, znaczenia i konteksty”, w: *Biżuteria w Polsce. Konteksty, zbiory, ekspozycje*, red. Katarzyna KLUCZWAJD (Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2019), s. 31–39.

⁷ Zob. Małgorzata SZUMAN-GORCZYCA, „Biżuteria patriotyczna a sprawa polska”, w: *O biżuterii w Polsce. Mate-*

riale z XII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło Artystyczne i Wzornictwo w Polsce, zorganizowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki we współpracy z Międzynarodowymi Targami Gdańskimi SA w Gdańsku w dniach 9–10 marca 2011 r., red. Katarzyna KLUCZWAJD (Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2012), s. 43–52.

⁸ Ewa LETKIEWICZ, *Konteksty polskiej biżuterii patriotycznej* (Lublin: UMCS, 2021), s. 51.

*4a-b. Kolczyki i zawieszanie, ok. 1861,
Muzeum Narodowe w Lublinie.
Fot. Muzeum Narodowe w Lublinie*

Rozważania historyczno-teoretyczne odnoszące się do powstania oraz ugruntowania się terminu w polskiej historiografii stanowią wprowadzenie do czwartego rozdziału monografii. Autorka zaprezentowała w nim wyselekcjonowane typy biżuterii uporządkowane wedle chronologii ich pojawiania się w przestrzeni społeczno-kulturowej. Omawiając przedmioty, w pierwszej kolejności zwróciła uwagę na pierwotne funkcje, dla których zostały stworzone. Opracowanie obejmuje więc biżuterię związaną z działalnością konfederacji, organizacji i stowarzyszeń, obiekty o charakterze nagrodowym, a także upamiętniające wydarzenia i postaci. W ramach ostatniej z wymienionych kategorii Autorka zdecydowała się wyróżnić biżuterię odnoszącą się do Tadeusza Kościuszki oraz Aleksandra I, nazywanego „Wskrzesicielem Ojczyzny”. Swoje stanowisko wyjaśniła na początku rozdziału, odnosząc się do problemu jednostronności dotychczasowych badań, które zakładały istnienie wyłącznie jednej wersji patriotyzmu. Jak pisała, doprowadziło to „do zatarcia istotnych różnic przyświecających narodzinom poszczególnych dzieł, grup lub działów biżuterii patriotycznej. Zatarły się też motywacje jej inicjatorów oraz komunikaty, jakie zostały w niej zakodowane”⁹.

Prezentację poszczególnych obiektów, stanowiącą efekt rozległej kwerendy obejmującej zbiory muzealne i prywatne, poprzedza szczegółowe omówienie kontekstu, w jakim zaistniały. W tym celu Ewa Letkiewicz sięgnęła do bogatego materiału źródłowego nie tylko z zakresu historii, lecz także literatury i ikonografii. W efekcie drobiazgowych poszukiwań dokonała szeregu nowych ustaleń. Analizując pierścienie z hasłem *Fidis manibus*, wskazała aż trzy ich rodzaje: m.in. pomijane wcześniej pierścienie żelazne, a także te pozbawione monogramu królewskiego, które wedle przypuszczeń Wandy Bigoszewskiej stanowić miały jedynie XIX-wieczne naśladownictwo. Odnosząc się do ogromnej popularności biżuterii związanej z postacią Kościuszki, zwróciła uwagę na jej wielką różnorodność, wyróżniając m.in. ciekawą grupę wyrobów z portretem sylwetowym Naczelnika, niewymienioną w poprzednich opracowaniach. W ostatniej części pracy Autorka poruszyła kwestię adaptacji motywu pasa spiętego klamrą (popularnego m.in. w ozdobach szkockich), który szeroko rozpowszechnił się w polskiej biżuterii okresu powstania styczniowego. Zauważając, że wzór ten pojawił się

w wersji graficznej już w roku 1835 (na stronie tytułowej pisma „Kraj i Emigracja” wydawanego w kręgu Hotelu Lambert), jego biżuteryjną adaptację powiązała z działaniami popowstaniowego środowiska emigracyjnego. Prezentacja nowych informacji dotyczących proveniencji emblematów popularnych w „polskiej biżuterii patriotycznej” stanowi niewątpliwie jeden z elementów świadczących o zasadności podjęcia tematu.

Jak zauważyła Autorka, w XIX w. biżuteria należała do „najczęściej wykorzystywanych mediów komunikacji społecznej”¹⁰. Stwierdzenie to świadczy o szerokim, interdyscyplinarnym podejściu do badań wyrobów jubilerskich. Ewa Letkiewicz, wykraczając w istotny sposób poza analizę formalną i typologiczną obiektów, traktuje biżuterię jako przedmiot kultury i bada go z wykorzystaniem dokonań innych dziedzin. Przyjęcie metodologii opartej o pytania sformułowane przez Harolda Lasswella (kto? co? do kogo mówi? jakich używa środków? z jakim skutkiem?) pozwoliło jej stworzyć opracowanie wartościowe nie tylko dla historyków sztuki i historyków, lecz także dla autorów prac z zakresu etnografii, socjologii, psychologii, religioznawstwa czy ekonomii. Badania prowadzone przez Ewę Letkiewicz są przejawem zainteresowania nie tylko wyglądem przedmiotu, ale tym, czym *de facto* przedmiot jest i jaką funkcję pełni. Wskazane przez Autorkę przykłady potwierdzają tezę, zgodnie z którą biżuteria, pozostając w ścisłej relacji z człowiekiem, rezonuje ze zmianami zachodzącymi w społeczeństwie. Jak zauważyła, włączenie się mas w manifestacje patriotyczne w połowie XIX w. znalazło swój odzwierciedlenie w demokratyzacji biżuterii.

Szeroka perspektywa badawcza przyjęta przez Autorkę uwypukliła rolę kontekstu, w jakim funkcjonowały przedmioty klasyfikowane jako „polska biżuteria patriotyczna”. W efekcie książka Ewy Letkiewicz wpisuje się w nurt badań nad jubilerstwem propagowany przez holenderską historyczkę sztuki Marjan Unger¹¹, zgodnie z którym biżuteria ma różnorodne cechy kreowane na wielu poziomach: przez jej twórców, nabywców czy też użytkowników. W swoich rozważaniach Unger dowodziła, że próby zbyt szczegółowego definiowania pojęć mogą skutkować pomijaniem w badaniach zjawisk istotnych, ale niepasujących do narzuconych ram. Niewątpliwie taka sytuacja miała miejsce w przypadku terminu „polska biżuteria patriotyczna”. Poszukując źródeł

⁹ Ibid., s. 54.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Marjan Unger była autorką m.in. podstawowej pracy o holenderskiej biżuterii w XX w.; zob. Marjan UNGER, *Het Nederlandse sieraad in de 20ste eeuw* (Bussum: Thoth, 2004). Kwestię metodologii badań nad biżuterią

badaczka postanowiła uczynić tematem swojej rozprawy doktorskiej, którą obroniła w 2010. W 2019 roku, już po śmierci autorki, praca została opublikowana w języku angielskim, zob. Marjan UNGER, *Jewellery in context: a multi-disciplinary framework for evaluating jewels* (Stuttgart: Arnoldsche, 2019).

5. Portret kobiety z broszką „Boże zbaw Polskę”, Muzeum Narodowe w Kielcach.
Fot. Muzeum Narodowe w Kielcach

6. Szpilka do krawata zdobiona otokiem utworzonym ze spiętego kłamrą pasa z napisem „Boże zbaw Polskę”, 1861, Muzeum Warszawy. Fot. domena publiczna

problemu, Ewa Letkiewicz wskazuje m.in. na powtarzające się w definicjach kryteria „przewagi treści nad formą, wartości natury emocjonalnej odnoszącej się do niepodległości nad kosztownością i estetyką wykonania”, a także skupienie się na funkcji związanej z manifestacją przekonań politycznych¹². Zdaniem Autorki o różnorodności i zmienności kryteriów stosowanych w kwalifikacji ozdób do grupy „polskiej biżuterii patriotycznej” zdecydować miał brak jednolitej definicji patriotyzmu¹³. Zwracając uwagę na pomijanie w opracowaniach artefaktów uznawanych za wstydlive z uwagi na negatywne konotacje (np. pierścienie ku czci Aleksandra I), Ewa Letkiewicz pisze o mitologizacji „biżuterii patriotycznej” będącej symptomem niebezpiecznego zniekształcania obrazu przeszłości. Wzbogacenie dotychczas funkcjonującego zestawienia (spopularyzowanego przez książkę Wandy Bigoszewskiej) o nowe grupy obiektów, niewątpliwie niewygodne w pewnych narracjach, w istotny sposób uzupełnia dotychczasową wiedzę. Wielowymiarowy charakter monografii zapewnia Autorce miejsce w gronie wiodących naukowców zajmujących się dziejami biżu-

terii nie tylko w Polsce, lecz także w Europie. Omawiając okoliczności, w jakich pojawiały się typy ozdób odnoszące się do postaw patriotycznych, Ewa Letkiewicz stworzyła solidną podstawę dla dalszych szczegółowych poszukiwań, w tym także badań porównawczych biżuterii XVIII i XIX w. na kontynencie. Rozpoznanie te są tym bardziej cenne, że opracowanie w dużej mierze dotyczy biżuterii męskiej, która, jak zwracała uwagę Marjan Unger, w badaniach nad jubilerstwem traktowana jest często marginalnie, w związku z dominującym w zachodnim myśleniu pojmowaniem biżuterii jako domeny kobiet. Istotną wartością książki jest również to, że omówiono w niej nie tylko biżuterię elitarną, przynależną najbogatszym sferom społeczeństwa, lecz także tę noszoną przez reprezentantów warstw mniej zamożnych. Zagadnienie biżuterii „zwykłych ludzi” w opracowaniach z zakresu historii jubilerstwa pojawia się również stosunkowo rzadko¹⁴. Z całą pewnością należy więc stwierdzić, że tłumaczenie najnowszej książki autorstwa Ewy Letkiewicz na język angielski miałyby istotne znaczenie dla międzynarodowych badań w zakresie historii jubilerstwa.

¹² LETKIEWICZ, *Konteksty polskiej biżuterii patriotycznej*, s. 47–49.

¹³ *Ibid.*, s. 54.

¹⁴ UNGER, *Jewellery in context*, s. 61–66.

Bibliografia:

Bigoszewska, Wanda. *Polska biżuteria patriotyczna*. Warszawa: Wydawnictwo Comandor, 2003.

Letkiewicz, Ewa. *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce*. Lublin: UMCS, 2011.

Letkiewicz, Ewa. "Polska biżuteria patriotyczna: terminologia, definicje, znaczenia i konteksty." W *Biżuteria w Polsce. Konteksty, zbiory, ekspozycje*, redakcja Katarzyna Kluczward, 31–39. Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2019.

Szuman-Gorczyca, Małgorzata. "Biżuteria patriotyczna a sprawa polska." W *O biżuterii w Polsce. Materiały z XII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło Artystyczne i Wzornictwo w Polsce, zorganizowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki we współpracy z Międzynarodowymi Targami Gdańskimi SA w Gdańsku w dniach 9–10 marca 2011 r.*, redakcja Katarzyna Kluczward, 43–52. Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2012.

Unger, Marjan. *Jewellery in context: a multi-disciplinary framework for evaluating jewels*. Stuttgart: Arnoldsche, 2019.